

В. С. ДРАЧУК

ПРО ЦАРСЬКІ ЗНАКИ БОСПОРА КІММЕРІЙСЬКОГО

Ще в XIX ст. вчені різних країн виявили інтерес до так званих «загадкових знаків» Північного Причорномор'я. Не схожі за формою та змістом, зустрінуті на самих різноманітних пам'ятках перших століть н. е., вони являють собою одну з найтаємніших сторінок минулого Півдня нашої Батьківщини. Не маючи змоги в межах невеликої статті зупинитись на вивченні всіх знаків, ми розглянемо лише одну їх частину — так звані царські знаки (див. рис.)¹.

Відносно цих знаків дослідники висловлювали різні твердження. Так, наприклад, М. Еберт, вважаючи, що вони пов'язані з символікою буддійської релігії і занесені зі Сходу кочовими племенами²; Е. Мерклін вбачав в них стилізоване зображення птаха³; Б. О. Рибаків висловлював припущення, що нижня частина знаків являє собою стилізовані зображення коней, а верхня — можливо, людину з піднятими догори руками⁴; С. П. Толстов, погоджуючись з думкою Б. О. Рибаків, виводив їх походження із Середньої Азії⁵; деякі автори були схильні вбачати в них знаки письма⁶ тощо.

Вивчаючи ці знаки, ми прийшли до висновку, що жодна з зазначених точок зору не відповідає дійсності.

Ще у III ст. до н. е. царі Боспору з династії Спартоکیدів використовували тризубець як своєрідний знак царської власності⁷ (рис. 1, 1').

¹ Користуємось нагодою висловити подяку старшому науковому співробітнику відділу античної і середньовічної археології Криму ІА АН УРСР Е. І. Соломонік за надану можливість вивчити зібрані нею матеріали із знаками Північного Причорномор'я.

² Herta Rupp. Die Herkunft der Zelleneinlage und die Almandin Scheibenfibel im Rheinland, m. II. Bonn, 1937, стр. 29.

³ E. Mercklin. Antiken im Hamburgischen Museum für Kunst und Gewerbe.— AA., Bd. 43, 1928, Berlin—Leipzig, 1929, стр. 454.

⁴ Б. А. Рибаків. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси.— СА, VI, М., 1940, стр. 234.

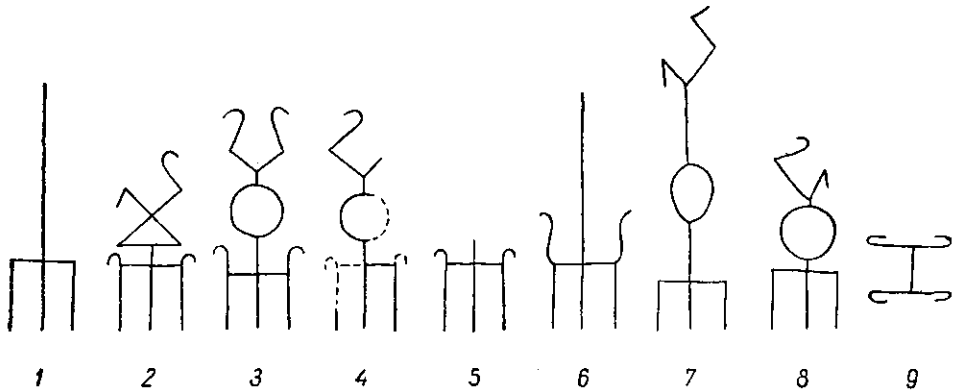
⁵ С. П. Толстов. Из предьстории Руси.— СЭ, VI—VII. М.—Л., 1947; його ж. Древний Хорезм. М., 1948, стр. 184—187, 195. Слід також вказати, що Г. Гумбах висловив нещодавно думку про те, що це не знаки, а грецькі монограми, і намагався їх розшифрувати. Див.: Н. Humbach. Die sogenannte sarmatische Schrift.— «Die Welt der Slaven», VI, 3, та критику його поглядів в рецензії Е. І. Соломонік на вищезгадану працю, вміщену у СА, М., 1965, № 3, стр. 299—301. З точкою зору Г. Гумбаха погоджується і польський вчений В. Надель. Див.: В. Nadel. Uwagi metodyczne o badaniach nad tzw. zagadkowymi Znakami Polnocnego Nadczarnomorza z okresu antycznego.— «Archeologia», XIII, 1962, Warszawa, 1963, стр. 183.

⁶ J. Kostrzewski. Pismo obrazkowe, znaki własności czy symbole religijne?— «Przegląd archeologiczny». Poznań, 1921, Rok II—III, zes. 3—4, стр. 127—134.

⁷ Використання саме тризубця, як і дельфіна, пояснюється легендарним походженням династії Боспору від міфічних героїв Геракла і Евмолпа, сина Посейдона; тризубець же був символом бога Посейдона.

Уперше ним скористався Спарток III, син Євмела (304) 03—284/83 рр. до н. е.) і не випадково. Він був першим, кого стали називати не «архонтом Боспору і Феодосії», а царем у повному розумінні цього слова. Спарток III ставив тризубець у вигляді клейма разом з словом ΒΑΣΙΛΙΚΗ і зображенням дельфіна⁸.

Якщо при Спартоку III тризубцем позначали лише черепицю, то вже на початку I ст. н. е. ми бачимо його на монетах царя Мітрідата VIII⁹, який оголосив себе самостійним царем наперекір рішенню римського імператора. Щоправда, ці монети були в обігу короткий час:

Зображення знаків царського типу Боспору Кіммерійського:

1 — тризубець — початковий знак боспорської династії; 2 — знак Тіберія Євпатора (154/155 — 170/171 рр. н. е.); 3 — знак Савромата II (174/175 — 210/211 рр. н. е.); 4 — знак Ріскупоріда III (реконструкція Е. І. Соломонік); 5 — спільна нижня частина знаків; 6 — зображення тризубця на золотій монеті Ріскупоріда III; 7 — знак на вапняковій плиті з Керчі (зберігається в лапідарії Керченського музею; інв. № Л—156); 8 — знак на вапняковій плиті, знайдений на Боспорі; 9 — знак Ініафімея (перша половина III ст. н. е.).

незабаром римлянам вдалось відновити свою владу. Проте в кінці II ст. н. е. Савромат II звільнився від Риму, провів монетну реформу і остаточно відновив на монетах тризубець.

Наведені факти свідчать, що тризубець використовували у тих випадках, коли потрібно було підкреслити належність до царської династії Боспору. Тому можна говорити, що він був свого роду гербом всієї боспорської династії. Але тому ж Савромату II належав ще один знак, який був також своєрідним царським гербом, але мав зовсім іншу форму (рис. 1, 3). Подібну форму, відмінну від тризубця, мали знаки й інших царів боспорської династії (рис. 1, 2, 4). При розгляді цих знаків помічаємо, що вони мають спільну нижню частину (рис. 1, 5). Верхня ж частина знаків змінюється зі зміною імені царя. Це дає нам можливість думати, що кожний із цих знаків складається з двох частин, кожна з яких є, в свою чергу, самостійним знаком і виконує самостійну роль: верхня частина — це не що інше, як іменний знак, а нижня — символ чогось спільного для всіх царів однієї династії Боспора. Спільним, властивим в однаковій мірі всім представникам боспорської династії, символом була, як ми бачили вище, саме емблема тризубця. Дійсно, якщо уявити нижню частину цих знаків самостійною (рис. 1, 5), то вона якраз і являє собою тризубець, повернутий зубцями донизу, з коротким стержнем. Щодо невеликих відрогів, які виходять з верхніх кутів нижньої частини знака, то вони могли бути композиційною частиною верхнього знака, тобто, як буде видно далі, своєрідним наслідком «варваризації» тризубця. До речі, на одній з мо-

⁸ В. Ф. Гайдукевич. Строительные керамические материалы Боспора. — ИГАИМК, вып. 104. М.—Л., 1935, стор. 278.

⁹ В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство. М.—Л., 1949, стор. 326.

нет Ріскупоріда III¹⁰ подібні відроги виходять з кутів тризубця (рис. 1, 6). На користь висловленого свідчить також і наявність знаків царського типу, що складаються з двох частин, але без відрогів на тризубці (рис. 1, 7, 8).

Щодо верхньої частини знаків — кола чи то трикутника з розвилком, то аналогії до неї в археологічному матеріалі Боспору нам невідомі. Верхня складова частина знаків не місцева за походженням, вона є наслідком сарматського впливу. Саме в сарматів були поширені знаки, подібні за формою до верхньої частини царських знаків, які відігравали роль іменного знака — знака власності¹¹.

У зв'язку з сильною сарматизацією Боспору вони були приєднані до символу боспорської династії — тризубця, що й призвело до появи нової форми знаків Боспорських царів. Це було зумовлено корінними змінами етнічного складу Боспорського царства не тільки у зв'язку з сарматизацією грецького населення, а й приєднанням «по договору» до Боспору сусідніх земель, населених сарматськими племенами. Останнє знайшло своє відображення навіть в офіційній зміні Ріскупорідом III свого титулу «цар Боспору» на титул «цар Боспору і тавроскіфів...»¹² Цілком зрозуміло, що при таких умовах царі Боспору повинні були йти на поступку варварським елементам. Вони вже не могли так уперто, як це було під час посилення Боспорського царства, після повалення панування римлян у Північному Причорномор'ї, підкреслювати свою міфологічну генеалогію. В цих умовах, щоб знайти спільну мову з варварами, царі Боспору і змінили свій офіційний герб, приєднавши до тризубця поширену різновидність сарматських знаків. Крім того, зображення царського герба в новій формі було зрозумілим неписьменному варварському населенню, яке було знайоме з користуванням іменними знаками.

На підставі викладеного можна зробити такі висновки:

1. Царські знаки Боспору були іменними гербами царів Боспору і остаточно сформувались саме на території Боспору.

2. Вони складаються з двох частин, кожна з яких була самостійним знаком: нижня (тризубець) символізувала належність до боспорської династії, верхня — (трикутник чи коло з розвилком)¹³ являє собою сарматський знак, що символізував ім'я царя. На користь останнього говорить, до речі, і той факт, що цар Ініфімей (перша половина III ст. н. е.), який походив з варварського середовища, зробив своїм гербом не знак вказаного вище типу, а знак у вигляді перевернутої

¹⁰ Монета зберігається у фондах Керченського історико-археологічного музею, інв. № Ф-3-1-3.

¹¹ Н. А. Захаров. Краснодарское городище. Архив Ленинградского отделения Института археологии, ф. 2, оп. 2, № 475, стор. 36—37.

¹² Далі напис уривається.

¹³ У 1966 р. Д. Б. Шелов на сторінках збірника «Культура античного мира» (за честь сорокаріччя наукової діяльності В. Д. Блаватського) опублікував статтю «Тамга Римиталка», присвячену виділенню нового знака боспорського царя Римиталка, верхня частина якого являє собою просто розвилок (без кола і трикутника), а нижня — аналогічна царським знакам типу Тіберія Євпатора, Савромата II, Ріскупоріда III. Правильно підкресливши, що новий знак — одна із ланок в розвитку царських знаків, Д. Б. Шелов зробив ряд помилкових висновків, а саме: про те, що поворот знака вправо чи вліво вряд чи має вирішальне значення (стор. 270, знак 18); про нову форму знака Ріскупоріда III (стор. 271, рис. 2, 4); про належність Ріскупоріду III ряду знаків різної форми (стор. 270, знак 17); про значне перевищення верхньої частини над спільною нижньою частиною у всіх без винятку царських знаків (стор. 271); про те, що більш складні форми знаків завжди виникають пізніше простих (стор. 272), та ін. Відносно ж висновку автора про належність нового знака Римиталку (стор. 273), то мова може йти лише про те, що виділений знак належав одному з невідомих боспорських царів II — першої половини III ст. н. е. Всі ці та інші питання, що мають відношення до публікації названого дослідження «Тамга Римиталка», будуть, в зв'язку з їх важливістю для вивчення царських знаків Боспору, розглянуті нами детально в окремій статті.

на бік букви «Н» (рис 1, 9), тобто один з типових сарматських знаків. Мета цього була явно єдина: закреслити всяку спільність з боспорською династією і підняти престиж династії варварського походження. Невеликі відроги, які виходять з верхніх кутів нижньої частини знака, були, очевидно, результатом сарматського впливу.

3. Поява царських знаків у другій половині II ст. н. е. була зумовлена територіальними та етнічними змінами в Боспорському царстві.

В. С. ДРАЧУК

О ЦАРСКИХ ЗНАКАХ БОСПОРА КИММЕРИЙСКОГО

Резюме

Среди многочисленных так называемых «загадочных знаков» Северного Причерноморья, привлекающих к себе самое пристальное внимание ученых разных стран, царские знаки Боспора Киммерийского представляют собой совершенно особую группу, имеющую огромное значение для изучения экономических, социальных и культурных процессов, происходивших в жизни как всего Причерноморья в целом, так и Боспорского царства в частности, а также для выяснения взаимоотношений «варварского» и греческого миров.

Знаки этой группы сформировались, в отличие от всех других, на территории Боспорского царства и были ни чем иным, как именованным гербом царей Боспора Киммерийского.

Царские знаки типа Тиберия Евпатора, Савромата II, Рискупорида III возникли в результате слияния в процессе исторического развития двух традиций: боспорской и сарматской.

Они состоят из двух частей, каждая из которых являлась самостоятельным знаком с собственной смысловой нагрузкой: нижняя, имеющая подобие трезубца, была знаком династии, символизирующим легендарную генеалогию боспорских царей, а верхняя, представляющая собой разновидность сарматских знаков,— знаком имени определенного царя.

Небольшие отроги верхних углов нижней части знаков, в некоторых знаках царского типа отсутствующие вообще, были композиционной частью верхнего именованного знака, т. е. своеобразным результатом «варваризации» трезубца.

Появление же именованных царских гербов Боспора Киммерийского обусловлено территориальными и этническими изменениями в Боспорском царстве, выразившимися даже в замене официального царского титула «царь Боспора» на титул «царь Боспора и тавроскифов...»